

Normative forståelser av sivile sammenslutninger

HÅKON LORENTZEN

Artikkelen presenterer det normative grunnlaget for ulike teoretiske tilnærminger til sivile sammenslutninger.

Det historiske grunnlaget for termene »frivillig«, »interesseorganisasjoner«, »empowerment«, »nonprofit«, »tredjesektor« og »sivilsamfunn« blir presentert. I siste del drøftes tilnærmingenes forståelser av den sosiale integrasjonen mellom individ og kollektiv.

Mellom sektorene «stat», «marked» og «familie» finnes et uoversiktlig landskap av aktiviteter; fagforeninger, frivillige organisasjoner, selvhjelpsgrupper, kooperative foretak, politiske grupper, foreninger, interessegrupper, nabolagsfellesskap med videre. Nedenfor bruker jeg *sammenslutninger* som en løs, men mest mulig verdifri betegnelse på denne uoversiktlige gruppen av organiserte virke.

Temaet her er den vitenskapelige forståelsen av disse sammenslutningene. Når forskere beskriver grupper av organisasjoner, tar de gjerne utgangspunkt i bestemte syn på deres grunnleggende egenskaper. De beskrives som »frivillige«, »nonprofit«, »non-go-

vernment«, »ideelle«, »sivile« eller lignende. Begrunnelsen for at en sektorbetegnelse foretrekkes framfor en annen ligger sjelden i forskingen selv, men i politiske og kulturelle verdier utenfor vitenskapens verden. Over tid skifter oppfatningene av hva sammenslutninger er godt for, og nye paradigmer blir reflektert inn i forskningen som begreper og tenkemåter. Det finnes med andre ord forbindelseslinjer mellom *normative* og *vitenskapelige* forståelser av sammenslutningene. Eller sagt på en annen måte: Samfunnsvitenskapelige termer hviler på normative oppfatninger som ikke er begrunnet i vitenskapene selv.

Hensikten med artikkelen er å presentere noen sentrale forståelsesmåter som har de nevnte sammenslutningene som sitt anliggende, og vise hvilke forbindelseslinjer disse har til samtidens politiske strømninger. Dernest vil jeg klargjøre hvilke forståelser av *integrasjon*, dvs. hvilke bånd mellom

Håkon Lorentzen, f. 1946. Sosiolog fra Universitetet i Oslo, 1977. Dr. philos samme sted 1994, med avhandlingen *Frivillighetens integrasjon*.

Nå forskningsleder ved Institutt for samfunnsforskning, Oslo.

individ og kollektiv, de ulike forståelsene bærer i seg.

Det kan være grunn til å presisere at det først og fremst er *forskernes* tenkemåter som er gjenstand for analyse her. Forholdet mellom vitenskapens begrepsbruk og sammenslutningenes egne selvforståelser er et viktig tema. Det er f.eks. ikke uten videre slik at forskernes sektor-syn vinner gehør hos sammenslutningene: De ser ikke nødvendigvis seg selv som tilhørende noen sektor. Men det hender at organisasjoner fanger opp forskernes tenkemåter og anvender dem for å styrke sin legitimitet. Vekselspillet mellom forskernes begrepsbruk og sammenslutningenes selvforståelser er et interessant tema, men det blir ikke forfulgt her.

I Norge, og jeg tror heller ikke i andre nordiske land, var det vanlig å betrakte det store konglomeratet av sammenslutninger som noe enhetlig fenomen før rundt 1980. Da dukket det stadig hyppigere opp ulike sektorbetegnelser; karakteristikk som samlet store og små sammenslutninger under én felles merkelapp. Slike tar gjerne utgangspunkt i en, eller noen få egenskaper som karakteriserer alle sammenslutninger, og som dermed gir dem et familie-preg. Slike definitoriske trekk kan betegnes som *kjerneegenskaper*. Flere sektorbetegnelser bygger på negative kjerneegenskaper; de utsier noen om hva sammenslutningene *ikke* er. »Nonprofit«, »nongovernmental« og »tredjesektor« er de hyppigst benyttede negative avgrensningskriteriene. Problemet med negative kjennetegn er at de slår ring rundt sammenslutninger som ikke nødvendigvis har annet til felles enn at de *ikke* er fortjenestebaserte, del av statsapparatet eller lignende. De fleste sektor-betegnelsene er im-

portvare til de nordiske landene. De har oppstått i USA, mot en bakgrunn av politiske konflikter og særegne, liberale forståelser av statens, markedets og organisasjonenes roller i samfunnet. Herfra har de spredd seg til Europa, hvor de til tider har tilpasset seg nasjonale forhold, men da gjerne med et annet meningsinnhold enn det opprinnelige.

Ulike sektorbetegnelser avspeiler ulike politisk/normative argumenter for hva sammenslutningene mellom marked, stat og familie egentlig er godt for. Når samfunnsforskere tar i bruk sektorforståelser uten å gjøre rede for deres normative fundament, er det ofte fordi forskningen ønsker å framstå som verdifri og nøytral, noe de sjelden er. Også sammenslutningene kan forstås og fortolkes på mange måter. Ved å tydeliggjøre det historiske og politiske grunnlaget for de hyppigst brukte sektorforståelsene kan det forhåpentligvis bli lettere å drøfte forutsetningene som ulike tradisjoner bygger på.

Framstillingen har ingen ambisjoner om å være uttømmende. Det finnes mange flere vitenskapelige bidrag til de beskrevne tradisjonene enn dem som er nevnt her. Det finnes også flere tradisjoner, blant annet »social movement« tilnærmingen, som er forankret i teorier om kollektiv atferd (Turner 1996). Også sammenslutninger som samvirke eller kooperative foretak kan sees som en egen tradisjon (Røkholt 1984, Almås 1980). Av plasshensyn er disse utelatt her.

Kjennetegnet »frivillig«

Den klassiske merkelappen på sammenslutningenes virke knyttes gjerne til termen *frivillig* (voluntary). Frivillighetstermen dukket først opp i England i begynnelsen av det-

te århundret, hvor den gradvis avløste »philantrophy« og »charity« som overgripende begreper (Gladstone 1979, Luxton 1990, McAdam 1934). »Philantrophy« og »charity« kan oversettes med barmhjertighet, og termene beskriver en relasjon til et menneske utenfor familien, styrt av et bestemt *sinnelag* forankret i religiøse eller humanistiske etiske normer. Filantropisk innsats var opprinnelig rettet mot fattige, elendige og utstøtte.

Som uttrykk for barmhjertighet var »charity« et kjennetegn ved en individuell handling; en medfølelse overfor den som var verre stilt enn en selv. Fra å være et anliggende for de spesielt moralsk engasjerte innenfor kirkens rammer, vokste det etterhvert fram samfunnsnyttig virke utenfor det kirkelige fellesskapet. Fra å være individuell atferd, ble »charity« og »philantrophy« gradvis tatt i bruk om *organisasjoner*, i første omgang dem med religiøst og humanitært innhold, etterhvert ble termen utvidet med ulike former for *allmennyttig virke*.

Etterhvert ble uegennyttig innsats utbredt i brede lag av befolkningen, og gradvis løsrevet fra sitt opprinnelige religiøse innhold. »Charity« og »philantrophy« ble etterhvert inkorporert i en større meningssammenheng, som ble beskrevet gjennom termen *voluntary*, dvs. frivillig. Det spesifikt »frivillige« beskrev en egenskap ved atferden, nemlig at den var resultat av en individuell viljeshandling. Den frie viljeshandlingen sto i kontrast til de tvangspålegg som ble gitt fra stat og annen øvrighet. Termen »frivillighet« førte med seg en ny grenselinje. Fra å kontrastere forholdet mellom det religiøse og det verdslige, ble fronten nå beveget til relasjonen mellom *privat* og *offentlig*.

Mens kollektivt virke gjennom staten bygget på tvungen innbetaling av skatter og avgifter, var privat, kollektiv innsats basert på frivillige bidrag. Betegnelsen »frivillig« ble dermed en samlebetegnelse på all samfunnsrettet innsats som oppsto av fri vilje (Macadam 1934). Etterhvert ble termen også en betegnelse på organisasjoner som bygget sitt virke på ulønnet innsats og individuelt medlemskap (Hatch 1980, Kramer 1981. Se også Blennberger i SOU 1993:82).

I de *nordiske* land var »filantropi og »velgjørenhet« vanlige betegnelser på sammenslutningenes sosiale virke fram mot århundreskiftet (Sjöberg og Vammen 1995, Michelletti 1994) Det var lite vanlig å benytte fellesbetegnelser på sammenslutningene, som primært legitimerte seg gjennom sine aktiviteter, og ikke gjennom sine prinsipielle egenskaper. Mens sammenslutningene i England gradvis utviklet et kollektivt selv-bilde som en moralsk kraft utenfor, og dels i opposisjon til staten, delte norske og nordiske sammenslutninger i liten grad noen kollektiv selvforståelse. Britisk filantropi hentet kraft og styrke fra adel, handelsborgerskap og det byborgerskapet som vokste fram i forrige århundre. Norsk, urban filantropi manglet dette politiske grunnlaget, og klar- te dermed heller ikke å oppnå noen ideologisk tyngde (Seip 1984).

»Filantropi« og »velgjørenhet« refererer i første rekke til sosiale og humanitære sammenslutninger. For det øvrige spekteret av sammenslutninger er det vanskelig å finne noen samlende fellesbegreper. Kulturorganisasjoner, idrettsbevegelsen, barne- og ungdomssammenslutninger og lokale foreninger hentet sin legitimitet ut fra sine aktiviteter, og ikke ut fra overgripende tankeskjema.

Velferdsstaten og interesseorganisasjonene

I den sosialdemokratiske velferdsmodellen som ble utviklet i de nordiske land etter 1945, ble ikke sammenslutningene tillagt noen selvstendig rolle som velferdsprodusenter. Hos oss påtok staten seg eneansvar for folks velferd gjennom utbygging av offentlige velferdsordninger. På helse-, skole- og sosialfeltet ble organisasjonenes virke tolerert, men vilkåret for offentlig støtte var at tilbudene underkastet seg statlige normer for hvordan virksomheten skulle drives. Dette førte til at den verdimeslige egenarten for mange gradvis ble visket ut (Lorentzen 1994).

Etter 1970 har det foregått sektorvise moderniseringer på områder som utdanning, omsorg, helse, barne- og ungdomsarbeid, kulturpolitikk, miljøarbeid m.v. I statlige sektorplaner har sammenslutningene gjerne vært tildelt bestemte roller, og da primært som virkemidler for å realisere den offentlige politikken. Vilkåret for støtten har hele tiden vært at sammenslutningene tilpasset seg de mål som staten stilte opp for sektorpolitikken. Staten har altså i hovedsak sett sammenslutningene som *instrumenter* for å nå offentlige mål. Bare i begrenset omfang har de vært tillagt noen egenverdi.

Det er ikke enkelt å dokumentere denne holdningen, som sjelden ble eksplisitt uttalt, eller formulert som uttrykt politikk. Snarene dreier det seg om en politisk grunnholdning, en evne til å overse organisasjonenes aktiviteter. Bare i noen få tilfeller, som i taler, foredrag o.l., kommer denne holdningen direkte til uttrykk (Evang 1966, Heløe 1982).

Den manglende viljen til å gi sammenslutningene et frirom for utfoldelse av særpreg og egen ideologi skiller som nevnt de nordiske velferdsstatene fra de liberale. Røttene til uviljen mot et selvstendig, sivilt velferdsengasjement kan en i Norge spore i de tankemodellene som lå til grunn for arbeiderbevegelsens sosialisme, som velferdsstaten i stor grad er tuftet på. Et bærende element var her ideen om *arbeiderklassen* som samfunnets sentrale kollektiv, som skulle realisere det solidariske og sosialistiske samfunn. Arbeiderbevegelsen hadde tidlig et lite vennligsinnet syn på kirkelige og humanitær virksomhet, som ble betegnet som veldedig og system konserverende. Alternativet til veldedighet var *solidariske ordninger*; begravelseskasser, syke- og pensjonsordninger m.v. mellom likestilte individer innenfor arbeiderbevegelsens store kollektiv (Seip 1991).

I Norge tok arbeiderbevegelsen med seg disse grunnholdningene da statsapparatet ble erobret i årene etter 2. verdenskrig, og de kan langt på vei forklare måten sammenslutningene ble oversett på av forvaltningen. På mange områder ble sammenslutningenes virke, enten det dreide seg om utdanning, kulturelle aktiviteter, helse- og sosiale tilbud, språk, misjon eller menighetsarbeid betraktet som »motkrefter«, med mindre de var tilpasset offentlige sektorplaner. Etter 1980 avtok gradvis motstanden mot sammenslutningene, nye samarbeidsformer var resultat av at organisasjonene ble sett på som nyttige virkemidler i den offentlige politikken.

Et uttrykk for den neglisjerende holdningen er nedfelt i dikotomien *privat/offentlig*. »Velferdsstaten« grenser som nevnt mot

»markedet«, »familien« og »samfunnet«. Både i vitenskap og politikk blir disse tre arenaene ofte slått sammen under betegnelsen »private«. Det »private« står i motsetning til den virksomhet som utøves gjennom stat, kommune og andre myndighetsorgan, som utgjør det »offentlige«. Aksent privat/offentlig organiserer både politiske og faglige oppfatninger av at »offentlige« løsninger er gode, mens »private« er mindre ønskelige, i det minste i velferdssektoren.

Det norske, sosialdemokratiske tankeskjemaet inneholder grunnleggende normative forestillinger om forholdet til det »private«. Når såvidt ulike virksomheter som frivillig arbeid, aksjespekulasjoner og oppdragelse av egne barn kan rommes i ett og samme begrep, henger det sammen med den sosialdemokratiske oppfatningen av hva framskrittet egentlig består i. Bredt beskrevet kan en hevde at den politiske evolusjonsforståelse har dreid seg om å få kontroll over »naturlige« prosesser, enten de var av sosial, økonomisk eller kulturell art. Det offentlige underlegger seg de ukontrollerte og ulikhetsskapende prosessene i marked, samfunn og familieliv, og bringer disse i samsvar med politiske velferdsideal. Sfærer som privat næringsliv, private organisasjoner og »privatlivet« har i økende grad blitt områder der offentlig ansvar gjøres gjeldende, med henvisning til behovet for å realisere offentlige velferdsideal.

I det nordiske velferdskonseptet ble sammenslutningene først og fremst tillagt rollen som *interessebærere*. De skulle formidle medlemmenes interesser til statsforvaltningen, hvor de kunne omsettes i praktisk politikk. I enkelte tilfeller kunne organisasjonene selv bli bærere av den offentlige poli-

tikken på et sakfelt. Betegnelsen »den segmenterte stat« ble brukt for å beskrive de tette båndene mellom stat og organisasjoner (Egeberg, Olsen, Sætren 1978). På mange områder har det utviklet seg korporative samarbeidsorgan mellom fagdepartementene og organisasjonene (Olsen, 1978, Nordby 1995).

Mange sammenslutninger gjorde interesseformidling til en viktig del av sin identitet, og dette preget også virksomheten i dem. Både på helse- og sosialfeltet, kulturområdet, natur- og miljøvern førte utviklingen til *administrativ sentralisering*, med vekst i den betalte staben i organisasjonens nasjonale ledd (Selle og Øymyr 1995, Kramer m.fl. 1993). For enkelte sammenslutninger kan denne utviklingen ha ført til en intern maktforskyvning. Mens tillitsvalgte tidligere bestemte sammenslutningens dagsorden, kan større stab og økte krav til profesjonalitet ha ført til at de ansatte etterhvert fikk større makt.

Rollen som interessebærere synes også å ha endret forholdet mellom sentral- og lokalledd mange steder (Selle 1990). Der hvor påvirkning av myndighetene var den viktigste oppgaven, ble medlemmenes betydning lett redusert til et tall, hvis størrelse avgjorde organisasjonens legitimitet som påvirker, eller omfanget av statsstøtten. Mange helse- og sosiale organisasjoner tonet ned betydningen av frivillig arbeid, for det var jo statens ansvar for den aktuelle klientgruppen man ønsket å framheve, ikke den enkeltes muligheter til å klare seg selv.

Interessegruppe-forståelsen er fremdeles dominerende i de nordiske land. Men 1990-årenes søkelys på *sivile* strukturer, dvs. lokale fellesskap i foreninger, nabolag og nett-

verk, har på nytt satt søkelyset på de lokale foreningene, i mange organisasjoner et forsømt ledd. I Norge uttrykte regjeringen i 1997 et ønske om å formidle statsstøtte direkte til lokalforeningene, uten å gå veien om sentralledet (St. meld 27, 1996/97). Denne politikken var uttrykk for et ønske om å tone ned interessegruppe-perspektivet, til fordel for sivilsamfunns-perspektivet.

Empowerment

Internasjonalt var det først i siste del av 1970-årene sammenslutningene for alvor ble betraktet som en gruppe med felles kjennetegn. 1970-årene var en periode med opprør mot etablerte autoriteter og kritikk mot demokratiet, som ikke ga innflytelse for svake og utsatte grupper. »Empowerment«-tradisjonen rommer en slik kritikk, men også forslag til en ny måte å forstå sammenslutningene samfunnsmessige funksjoner på.

Tradisjonen kan føres tilbake til boka *To Empower People – the Role of Mediating Structures in Public Policy* (Berger og Neuhaus 1977). Forfatterne framhevet at den ensidige vekten på forholdet mellom stat og individ i det amerikanske samfunn hadde tatt oppmerksomheten bort fra de medierende strukturene, dvs. folkelige institusjoner plassert mellom stat og individ. Det var her den kollektive meningsdannelsen foregikk, og her oppsto politiske syn som senere skulle omsettes til politikk på et høyere nivå. Uten disse medierende strukturene ville den politiske orden bli frikoplet fra individets verdier og realiteter Berger og Neuhaus trakk fram tre slike medierende struk-

turer som de så som spesielt viktige, nemlig nabolaget, frivillige organisasjoner, familien og kirken (som de betraktet som en enhet). Selv om hovedbudskapet var forsiktig formulert, og forfatterne eksplisitt ga uttrykk for at de støttet velferdsstaten, så rommet empowerment-terminen likevel et ønske om å forskyve makten fra byråkrati og nasjonal politikk tilbake til folk flest, slik de var knyttet til lokale, sivile institusjoner

»To Empower People« var ingen forskingsrapport. Snarere var boka en politisk pamflett, en erklæring og et ønske om å revitalisere de amerikanske dydene, slik de kom til uttrykk i Tocquevilles bok »Democracy in America«. Den sterke vektleggingen av de *demokratiske* beslutningenes betydning skiller dem fra andre, samtidige forfattere. I denne tradisjonen ble betydningen av det sivile mangfoldet understreket.

Empowerment-terminen fikk etterhvert stor utbredelse, ikke bare i USA men også i Europa. Terminen kan oversettes med *å tilføre politisk makt*, og fikk bred innflytelse på strategier der avmektige individer organiserer seg for å skaffe seg kontroll over egen livssituasjon: etniske minoriteter, hjemløse, pasienter (Anderson 1996), naboer (Pointdexter 1996) og konsumenter (Riessman 1984).

I 1990-årene finner en »empowerment«-tenkingen først og fremst som en radikal strategi hos sosialarbeidere og helsepersonell, der disse søker å tilføre klientgrupper kraft til å mestre egen livssituasjon (Zippay 1995, Breton 1995). Det er en form for ironi i at det som opprinnelige var et opprør mot det undertrykkende profesjons- og velferdsapparatet, nå er blitt fanget opp som en strategi av dette apparatet selv. Men i

profesjonenes tilnærming er *demokrati-aspektet* ofte fraværende. For dem er »empowerment« primært en hjelp – til – selvhjelp strategi, i mindre grad et redskap til å skape politisk innflytelse.

I Norge ytret empowerment-tradisjonen seg gjennom en radikal *aksjonisme*, der forskere, i første rekke sosiologer, tok parti for marginaliserte grupper (Se f.eks. Ramsøy, 1971). Gjennom kombinasjonen av aksjon og forskning søkte forskerne å fremme de svake gruppenes sak. Den norske sosiologen Yngvar Løchen (1991:163) uttrykte det slik: »Sosiologien forsvarte alle slags tilsidesatte eller underprivilegerte grupper mot enhver overmakt. Vi likte rollen som »de tauses talsmenn«. Samfunnsengasjementet var solid«.

Statsvitenskapelig ble 1970-årenes mange aksjoner fortolket som et uttrykk for svake gruppers avmakt overfor »systemet«, og dermed en svakhet ved folkestyret. Ressurssterke grupper hadde størst muligheter for å få fremmet sine interesser, og svake grupper måtte ty til utenomparlamentariske aksjoner for å bli hørt. I boka *Aksjoner og demokrati* undersøkte statsviteren Johan P. Olsen denne tesen empirisk, men uten å finne støtte for den. Det var ofte ressurssterke grupper som sto bak de mange grasrot-aksjonene (Olsen 1980).

I den norske versjonen hadde empowerment-tradisjonen også en revolusjonær variant, i første rekke båret fram av retts sosiologen Thomas Mathiesen. Han utformet en egen teori, der aksjonenes hovedmål var å avdekke det kapitalistiske samfunns undertrykkende virkemåte (Mathiesen 1971). I den revisjonistiske versjonen som etterhvert vant fram, var aksjonene for utsatte grupper

først og fremst en måte å synliggjøre *myten om velferdsstaten*, dvs. velferdsstaten som uferdig, men løfterikt prosjekt (Lingås 1973). Revisjonistene bygget på en tese som kan sammenfattes slik: For svake og utsatte grupper går veien til det gode liv via en fast plass i velferdssystemet.

I den norske, og vel også nordiske utformingen av empowerment-tradisjonen ble ikke elementet av *egenorganisering* tillagt noen vesentlig betydning, slik det ble i England og USA. Berger og Neuhaus' oppfatning av egenorganiserte grupper som »medierende« vant ikke gjenklang hos oss. I den klassiske marxistiske versjonen har sivile organisasjoner blitt sett på som virkemidler for å realisere revolusjonen (Anderson 1976), og i den revisjonistiske et uttrykk for velferdsstaten som uferdig prosjekt. Når mulighetene for autonom organisering og interesseartikulering ikke ble framhevet, kan forklaringen, i det minste i Norge, skyldes fraværet av liberalt tankegods. Hos oss ble ikke frivillige sammenslutninger tillagt noen selvstendig betydning, slik de ble i den engelske velferdsmodellen (Beveridge og Wells 1949).

I 1996 utkom en ny og oppdatert bok fra Berger og Neuhaus', nå med den nye undertitelen *From State to Civil Society* (Berger and Neuhaus 1996). Med denne markerte forfatterne kontinuiteten fra 1970-årenes vekt på »empowerment« til 1990 årenes framheving av sivil, lokal organisering.

Deres opprinnelige forståelse av organisasjonene som medierende strukturer mellom individ og stat var da også som skreddersydd for 1990-årenes revitalisering av sivilsamfunnet.

»Nonprofit« og »tredjesektor«

Også oppfatningen av at frivillige sammenslutninger danner en egen sektor kan føres tilbake til utviklingen i USA i 1960- og 1970-årene, og brytningen mellom allmenne interesser og de store private kapitalopphøpningene, i form av fonds og »trusts«. Slike kapitaldannelser hadde sitt opphav i forrige århundres velferdskapitalisme, et system der enkeltpersoner satte tilside kapital til allmenntilgjengelige formål: Utbygging av skoler, hospitaler, og lokale velferdsordninger. Datidens industriledere mente at ved å investere i humankapitalen, ville en over tid også høyne produktiviteten (Hall 1982).

For de store formuene som ble dannet mot slutten av forrige århundre, var fondstableringer et funksjonelt virkemiddel. For det første unngikk man å få splittet opp formuen på mange personer gjennom arv. For det annet kunne midlene benyttes for å styrke samfunnets infrastruktur. Utbygging av jernbaner, skoler og universiteter samt hospitaler skjedde i stor grad ved hjelp av fondsmidler (Hall, 1982). Velferdskapitalismen fungerte helt fram til det økonomiske sammenbruddet i 1929. Den kursendringen som fulgte Roosevelts *New Deal* kan sees som grunnlaget for den moderne amerikanske velferdsstaten.

I 1950-årene ble det satt kritisk søkelys på de store fondenes innflytelse, noe som førte til en langvarig strid om fondenes autonomi. I 1969 ble det vedtatt en større *Tax Reform Act*, som slo fast myndighetenes rett til innsyn og regulering av privat kapital til allmenntilgjengelige formål. Dette, hevder Hall (1992:106), var begynnelsen til en omfattende profesjonalisering på leder-nivå; krav

til offentlig rapportering, regnskap m.v. krevde en kompetanse som organisasjonene ikke hadde. Management-revolusjonen førte på den ene siden til mer administrativt effektive organisasjoner, men også til at mangfoldet i sektoren ble svekket.

I 1975 avga *The Filer Commission* sin rapport. Kommisjonen, som besto av representanter fra myndigheter, fonds og frivillige organisasjoner, tok til orde for å sammenfatte alle sammenslutninger med rett til skattefritak i en egen *nonprofit* sektor. The Filer Commission ga opphav til forestillingen om at frivillige, allmenntilgjengelige sammenslutninger, filantropiske aktiviteter og private fonds kunne samles i en egen sektor, med kravet om at overskudd ikke kan fordeles som privat profitt som fellesnevner. Hall (1992) beskriver hvordan denne ensrettingen i begynnelsen skapte motreaksjoner i mange sammenslutninger. Men den organiserende fellesinteressen, allmenntilgjengelig og skattefritak, ga grunnlag for å samle kreftene under felles organisasjoner.

Filer-kommisjonen ga støtet til opprettelsen av flere forskningsinitiativ. I 1977 ble forskningsprogrammet *The Program on Non-Profit Organizations* startet opp ved Yale University, med bl.a. statsviteren Charles Lindblom i spissen (Hall 1992). Herfra ble det initiert en rekke forskingsarbeider som tok for seg nonprofit-organisasjonenes komparative fortrinn som velferdsprodusenter (James 1989). I 1977 utkom Burton A. Weisbrods bok *The Voluntary Nonprofit Sector, an Economic Analysis*, der frivillige organisasjoner ble identifisert gjennom sine økonomiske egenskaper, og ikke sine »frivillige« kjennetegn. Her slo Weisbrod fast at den økonomiske fellesnevneren for frivillige

sammenslutninger var deres evne til å pløye overskudd tilbake i driften, og ikke la det komme private eiere til gode. Dette, hevdet han, ga nonprofit-baserte velferdstiltak bestemt fortrinn framfor de markedsbaserte (Weisbrod 1977, 1988).

I 1978 ble det opprettet en *Committee for the Third Sector* ved the Aspen Institute. I 1979 slo en rekke atskilte initiativ seg sammen under merkelappen *Independent Sector* (IS). Independent Sector ble etterhvert den ledende paraplyorganisasjonen for alle filantropiske sammenslutninger som var fritatt for skatt. IS initierte en rekke forskningsprosjekter, og i 1988 sto den bak virksomhet ved i alt 20 forskningsinstitusjoner i USA (*Independent Sector*, 1987).

For økonomene åpnet »nonprofit« for ny og upløyd mark, og i de følgende årene økte strømmen av studier som tok for seg kostnads-, skatte-, og effektivitetsaspektene ved frivillig velferdsproduksjon (James 1989, Weisbrod 1991). Det vokste også fram en egen »management« tradisjon, som bygget på ideen om at ledelse og administrasjon av nonprofit- og tredjesektors-foretak krever særegen kompetanse. Mc.Gill og Wootens artikkel fra 1975 var et pionerarbeid på dette feltet. Her trakk forfatterne opp rammene for det som ti år senere skulle utvikle seg til en egen industri, og et marked for utallige lærebøker og seminarer (Nutt og Backhoff 1992, Young, Hollister og Hodgkinson 1993). Management tradisjonen fikk i 1990 sitt eget tidsskrift *Nonprofit Management and Leadership*.

Som vitenskapelig tilnærming fikk nonprofit-paradigmet etterhvert gjennomslag også blant andre enn økonomene. Sentralt sto Salamons (1987) analyse av *voluntary*

failure, dvs. filantropiens manglende evne til å finansiere adekvate velferdsytelser med private midler. Finansieringsproblemene førte til at den offentlige andelen av inntektene økte, og filantropisk virke ble sterkere innvevd i offentlig velferdspolitik. Samtidig økte den politiske kritikken mot de store, skattefrie fondsdannelsene, med krav om innsyn og kontroll med at midlene faktisk ble brukt til allmenntilgitt formål.

«Nonprofit«- termen har aldri fått noen god oversettelse i nordiske land. Men til tross for mangel på adekvate ord, fikk nonprofit-paradigmets innhold bred utbredelse gjennom 1980-årene, men under andre merkelapper. I 1981 slo de nyliberale impulsene fra England og USA igjennom i Norden, og *privatisering* ble et politisk hovedtema. I enkelte kommuner ble nye arbeidsoppgaver satt ut på kontrakt til frivillige sammenslutninger. Mot penger til klubb-kassen skulle frivillige gjøre en avtalefestet innsats for gamle, funksjonshemmede m.v. Speidere bringer ut mat til eldre, sjakk-klubben transporterer funksjonshemmede o.l. Omfanget av denne typen utkontraktering er lite kjent. Ideen om at frivillige organisasjoner kan medvirke til å løse offentlige oppgaver brer seg.

Det vil neppe være riktig å beskrive denne utviklingen som nyliberalisme. Riktignok er sannsynligvis så se dette som uttrykk for en tiltakende økonomisk rasjonalitet som ikke bare sprer seg i offentlig forvaltning, men også i organisasjonene. Disse ble i økende grad bevisste sine økonomiske ressurser og sine inntektsmuligheter. På 1990-tallet har mange, spesielt idretts- miljø- og kultur-organisasjonene beveget seg inn på »sponsormarkedet« og byttet økonomisk støtte

med rollen som reklameobjekter for industri og næringsliv.

Likevel har nonprofit-paradigmet aldri fått noe sterkt gjennomslag i de nordiske land. Forklaringen kan være at organisasjonene hos oss ikke konkurrerer med næringslivet om produksjon av velferdsytelser, slik tilfellet er i USA. Det har derfor ikke vært noe sterkt behov for å skape en markert frontlinje mellom »non«- og »forprofit«, eller mellom marked og organisasjoner. Heller ikke har ideen om sammenslutningenes *økonomiske fortrinn* fått noe gjennombrudd. Selv om den økonomiske rasjonaliteten sprer seg, så er det fremdeles frivillighetens fane som heises når organisasjonene ønsker å styrke sin offentlige image. Insisteringen på å framstå som frivillig organisasjon er i seg selv interessant, og et tegn på stor avstand mellom de anglo-amerikanske nonprofit-idealene og vårt eget dypt rotfestede syn på de frivillige organisasjonene.

Tredjesektor

En annen betegnelse som ble tatt i bruk i USA i 1970-årene, var termen tredjesektor. Selv om »tredjesektor« og »nonprofit sector« i hovedsak fanget inn de samme aktivitetene, synes tredjesektor termen å ha hatt et mer statsvennlig utgangspunkt. I en artikkel fra 1975 hevdet Etzioni at det i det amerikanske samfunnet var synkende legitimitet, både for statlige velferdsløsninger og profitbaserte tiltak. Fra slutten av 1960-tallet hadde det, hevdet han, vokst fram en ny type organisatoriske velferdsløsninger, der offentlig byråkrati og fortjenestebasert virke gikk sammen. »In fact, the most promising solutions to our domestic problems are among the third sector approaches now

evolving«, skrev han (1975:315). Dette tredje alternativet, forskjellig fra markeds- og statsløsningene, ble konstituert innenfor en egen *tredje sektor*, og utgjorde et tredje alternativ, forskjellig fra »stat« og »marked«.

Etzioni så tredjesektor som bestående av en ny type blandingsløsninger, med av det beste fra offentlig velferdsbyråkrati og fra markedet: »The best of both worlds, efficiency and expertise from the business world with public interest, accountability and broader planning from government« (1975:317). Også Lundberg (1975) hevdet at behovet for tredjesektors-organisering sprang ut av »postindustrielle utfordringer«, i første rekke knyttet til infrastrukturelle tiltak som post, telefon, transport, undervisning, byutvikling, helsetjenester m.v. Han mente at tredjesektors-organisasjoner ville være i stand til å vise mer ansvar og forholde seg på en dypere måte til det samfunnet de skulle betjene. Lundberg hevdet også at legitimiteten til tredjesektors-tiltak i USA var sterkt påvirket av »the humanistic left«, med vekt på frihet, idealisme og egenrealisering, og med sterke anti-hierarkiske og anti-byråkratiske holdninger. I et politisk perspektiv kan fenomenet »tredjesektor« sees som et kompromiss mellom liberale og konservative strømninger. Men hvilke utviklingstrekk var det som skapte dette kompromisset?

Mens Lundberg og Etzioni argumenterte for behovet ny oppgaveløsning, pekte Hansmann (1987) og Hall (1992) på den økonomiske bakgrunnen for blandingsformer mellom myndigheter og organisasjoner. 1970-årene førte med seg svikt i inntektene for mange filantropiske virksomheter. Sterk inflasjon, arbeidsledighet og vanskelige ti-

der for næringslivet førte til markert nedgang i organisasjonenes skattebetingete inntektskilder. Denne utviklingen tvang fram en mer omfattende offentlig finansiering, både av helse-, utdannings- og kulturinstitusjoner.

Samtidig oppsto det krav om økt offentlig *kontroll* med private fonds- og trustmidler. På den ene siden hadde borgerrettighetsforkjemperne gått til angrep på de store opphopningene av privat kapital i fonds og »trusts«, og krevd økt statlig kontroll med disse. Men omtrent samtidig kom radikale universiteter som støttet kampanjen mot Vietnam-krigen og borgerrettighetsbevegelsen under politisk kritikk. Konservativ politikere hevdet at det var upassende å støtte universiteter hvis studenter og fakulteter støttet en politikk som motarbeidet private foretak og regjeringen. I økende utstrekning ble institusjonene utsatt for styring. Problemet for dem var at de allerede var blitt så avhengige av offentlig økonomisk støtte at de ikke kunne motsette seg denne utviklingen (Hall 1992).

Tredjesektors-termen slo igjennom i Europa fra midt på 1980-tallet. Her kan en imidlertid stille spørsmål ved om uttrykket »slo igjennom« er riktig anvendt. En kan neppe hevde at de amerikanske tankemodellene mekanisk »smittet« fra USA til Europa. Som vist var det særegne historiske forhold som lå til grunn for denne begreps-konsepsjonen i USA. Mer korrekt er det nok at termen »tredjesektor« ble satt som overskrift på retninger som også befant seg i spenningsfeltet mellom »marked« og »stat«. Men tilnærmingene varierte atskillig; det var ikke det samme politiske engasjementet som drev utviklingen i Europa.

I *Tyskland* ble »tredjesektor« fortolket inn i et radikalt velferdsskjema, der forskerne var opptatt av at sammenslutninger i »livsverdenen« var i ferd med å bli kolonisert av både stat og marked. For å beskytte dem mot markedets og statens innflytelse, søkte de derfor etter nye måter å begrunne deres autonomi på. Flere pusset støv av det katolske subsidiaritetsprinsippet, som postulerte religiøse sammenslutningers rett til å løse interne anliggende på egen hånd (Heintze 1986). Offe og Heintze (1986) brukte prinsippet til å utforme en husholdsrelatert velferdsmodell som bygget på tjenestebytter mellom deltakerne, og som dermed var unndratt vanlig pengeøkonomien. Subsidiaritetsprinsippet var også inspirasjonen bak ideen om lokale fellesskaps *egenforvaltning*, der grupper av beboere, klienter, arbeidsløse m.fl. fikk hånd om offentlige midler som de skulle administrere seg imellom på egen hånd (Hendler 1984). Forskerne framhevet prosjektenes innovative egenskaper; deres evne til å skape nye og uprøvde løsninger, og til å mobilisere frivillige ressurser. Termen *the welfare mix* ble brukt for om samarbeidsprosjekter der offentlige ressurser virket sammen med frivillige (Evers 1988).

I nordiske land fikk tredjesektors-termen alminnelig utbredelse i løpet av 1980-årene. Termen framsto som mer nøytral enn »frivillig«, og den ga andre ideer enn forestillingene om veldedighet og filantropi som hadde heftet ved »frivilligheten«. Termen ble på mange måter en retorisk merkelapp på den nye oppmerksomheten rundt sammenslutningene, med fokus på organisasjonenes alminnelige rolle i samfunnet og på nye former for selvhjelp og egenorganisering (Habermaann 1987). Det er imidlertid vanskelig

å danne seg noe klart inntrykk av hvilke samfunnsmessige og vitenskapelige strømninger som bar fram tredjesektors-termen i Norge. Forestillingen om noe »tredje«, annerledes enn stat og marked var ofte tilstede, men relativt diffus i sitt politiske og vitenskapelige innhold. »Tredjesektor« fikk mer preg av å være et samlende ord enn et begrep med noe klart vitenskapelig innhold.

Sivilsamfunnet

Renessansen for sivilsamfunns-begrepet blir gjerne knyttet til utviklingen i øst-Europa i 1988, og det akutte fraværet av frie og meningsdannende institusjoner: presse, advokater, interessegrupper, politiske partier, frivillige organisasjoner, fagforeninger m.v. som kommunismens sammenbrudd avdekket (Keane 1988, Cohen og Arato 1992). Senere fikk ideene knyttet til »civil society« tradisjonen bredt nedslag, først i USA og etterhvert også i Europa.

En kan finne (minst) to debatter som er avledet fra denne tradisjonen. For det første den filosofiske grunnlagsdiskusjonen mellom kommunitarister og liberalister, som grovt beskrevet dreier seg om det eksisterer universelle normer, eller om verdier og normer alltid vil være relatert til en sosial kontekst; et fellesskap med begrensning i tid og rom (Rasmussen 1995, Løvlie 1996). For det annet den politiske debatten om de sivile fellesskapenes praktiske betydning for følelsen av identitet og tilhørighet. Selv om disse debattene foregår i miljøer som har få berøringspunkter til hverandre, henger de nøye sammen.

Den filosofiske sivilsamfunns-tradisjonen føres gjerne tilbake til Hegels tre etiske sfærer: familie, sivilsamfunn og staten (Pel-

czynski 1984). I sin Rettsfilosofi fra 1821 trakk Hegel opp de integrerende mekanismene som skulle sørge for at individet ble en del av det nasjonale fellesskapet. Hegel så samfunnet som bestående av tre ulike etiske sfærer: familie, sivil samfunn og nasjonalstaten. Disse inngikk i en etisk orden, med familien nederst og nasjonalstaten øverst. De tre sfærene hadde ulike kjennetegn og var knyttet sammen gjennom bestemte prosesser.

I *familien* finner en det Hegel betegner som »spontanprosessene«; arbeid, fordeling av livsnødvendigheter, kjærlighet og omsorg – alt basert på nærhet og slektskap mellom deltakerne. Familien utgjør kjernetilhørigheten for alle mennesker, og Hegel så familien som arnested for samfunnets grunnleggende etiske normer.

Det sivile samfunn, den neste sfæren, består av religiøse fellesskap, institusjoner for danning og utdanning, handels- og næringsliv, lokale grupper, kort sagt: alle typer sosiale fellesskap (communities) mellom stat og familie. Hegel regnet også inn økonomiske aktiviteter, men disse er av senere gjerne trukket ut med betegnelsen »marked«, og sees ikke lenger som en del av sivilsamfunnet.

For forholdet mellom enkeltindividet og de lokale, sivile institusjonene myntet Hegel ut begrepet *Sittlichkeit*, som best kan oversettes med sedvaner, eller etiske forpliktelser. Disse pålegger individet å utøve bestemte handlinger til fellesskapets beste. Gjennom disse handlingene bekrefter individet sin sosiale tilhørighet og blir selv en del av det lokale fellesskapet.

For Hegel hadde de lokale etiske normene en dobbelt karakter. For det første la de

grunnlaget for individuelle forpliktelser overfor det lokale fellesskapet. Hver enkelt måtte bidra til sin gruppes beste, gjennom pliktarbeid, dugnadsinnsats eller lignende. Dermed oppsto et arbeidsfellesskap mellom deltakerne. For det annet styrket det praktiske arbeidet de normene som virksomheten var forankret i. Bare gjennom vedvarende praktisering kan etiske normer holdes i hevd. Eller sagt med filosofen Charles Taylor(1975:376): »Den viktige egenskapen ved »Sittlichkeit« er at den pålegger oss å skape det som allerede finns«.

I overgangen fra »samfunn« til »stat« blir mangfoldet av lokale normer rensket og løftet opp på et nasjonalt nivå. De statlige normene utgjør, slik Cohen og Arato (1992:93) uttrykker det, »... former for etisk liv uten ekstreme ytterpunkter«. Staten kan sees som et »etisk samfunn«; et universelt uttrykk for de etiske normene som rår i det sivile samfunn og i befolkningen.

Hegel betraktet de sivile sammenslutningene som *moraldannende fellesskap* – veksthus for moralske normer, og fundamentet for statens etikk. Han så de sivile institusjonene som medierende instanser som først omdanner individuelle interesser til etiske normer for de lokale fellesskapene. Dernext gjennomgår lokale, etiske sedvaner en transformasjonsprosess, som har universelle, nasjonale normer som sitt sluttprodukt.

Ved inngangen til 1990 – årene finner en de første kimene til det som bredt kan betegnes som den *kommunitaristiske* tradisjonen i USA. Denne hentet sin inspirasjon fra civil society tradisjonen. Kommunitarismen inneholder en analytisk kritikk som tar opp tre ulike forhold. For det første er den kri-

tisk til økonomenes modell av det rasjonelle mennesket. Etzioni artikulerte dette perspektivet i boka *The Moral Dimension* fra 1988, som inneholder en kritisk analyse av økonomenes rasjonelle menneskesyn. Han trekker opp rammene for en beslutningsteori der individets handlinger sees som resultat av tilhørighet til sosiale fellesskap, og hvor følelser og verdier tillegges avgjørende betydning for individuelle valg.

For det annet er kommunitaristene kritiske til den *rettighetsbaserte velferdspolitikken*. I det amerikanske samfunn sees forholdet mellom individets rettigheter og forpliktelser som grunnleggende ulikevektig. På den ene siden trenger rettighetsforestillinger inn på stadig nye områder. På den andre siden er amerikanere flest motvillige til å påta seg forpliktelser for fellesskapet. Kommunitaristene vil snu dette misforholdet og revitalisere de lokale fellesskapene ved å gi dem nye oppgaver og nytt ansvar. De vil også gjenskape det moralske grunnlaget som skal gjøre det mulig å pålegge individet lokale forpliktelser.

For det tredje er kommunitaristene bekymret over den sterke utarmingen av lokale nettverk. Over hele USA skjer det en forvitring av det sosiale grunnfjellet av nabolagsfellesskap og lokale, sivile sammenslutninger. Resultatet er økt kriminalitet, vold, sosial uro og fattigdom. Denne utviklingen kan bare snus gjennom en kombinasjon av økte ressurser og et økt lokalt felles ansvar. Skal en styrke den enkeltes evne til å opptre sosialt og tenke kollektivt, så må en ansvarliggjøre de tilhørighetsskapende sivile sammenslutningene; frivillige organisasjoner, pressgrupper, nabolagsgrupper, velforeninger, grendelag m.fl. Det er her – i forholdet

mellom individ og kollektiv – at kampen mot sosial desintegrasjon og for et større individuelt ansvar må begynne.

I boka *The Spirit of Community* fra 1993 gir Etzioni anvisninger på hvordan komunitarismen bør bygges opp som politisk bevegelse i USA. Han plasserer bevegelsen mellom de »autoritære« på ytre høyre fløy, og forkjemperne for sivile rettigheter på venstresiden. Mellomløsningen ble formulert gjennom slagordet *frie individer forutsetter et fellesskap* og går i korte trekk ut på å styrke de moralske båndene i alle former for lokale fellesskap.

Hvilket nedslag har disse impulsene hatt i de nordiske land? Hos oss finner vi et økende innslag av statskritiske analyser i siste halvdel av 1980-årene. I boka *Whose Keeper?* fra 1989 maler den amerikanske samfunnsforskeren Alan Wolfe et kritisk bilde av de skandinaviske velferdsstatene. Disse har, hevder han, i stor grad tatt over de oppgavene som tidligere var gjøremål for familien og de lokale fellesskapene. Barneoppdragelse, familiens alminnelige ve og vel, omsorg og pleie av eldre, dannelse og utdanning – på alle disse områdene har staten trengt inn og tatt på seg de oppgavene som tidligere var felles anliggende for de sivile sammenslutningene. Disse inntrengningene har, hevder Wolfe, hatt flere skadelige virkninger. For det første har de ført til at kulturelle forpliktelser er blitt politisert: Det som tidligere var individets moralske plikter overfor det lokale fellesskapet er blitt konvertert til juridiske rettigheter overfor staten. Og parallelt med veksten i juridiske rettigheter har det skjedd en oppløsning av folks gode grunner for å gjøre en innsats overfor sine nærmeste. Statlig familiepoli-

tikk har styrket familiens økonomiske bånd, men har svekket dens rolle som kilde for moralske normer.

En hovedhensikt med velferdsstaten har vært å sikre at alle – uavhengig av bosted, inntekt, sosial eller kulturell tilhørighet – skulle kunne oppnå de samme godene. Dette har velferdsstaten fått til, sier Wolfe, ved å bygge ut »fjerne forpliktelser« (distant obligations); som tjenester, rettigheter og økonomiske overføringer. Men de fjerne forpliktelsene har trengt inn i de tette sosiale fellesskapene og bidratt til oppløsningen av de ansvarsbåndene som eksisterte mellom menneskene der.

Wolfe er også kritisk til *markedets* inntrengen i det sivile samfunn. Markedet er, hevder han, på samme måte som staten preget av individualiserende og fjerne forpliktelser. Der nærhet og omsorg erstattes av markedsbasert hjelp og støtte, vil den lokale selvfølelse og tilhørighet bryte sammen. Markedets moralske prinsipper er, hevder Wolfe, at våre primære forpliktelser har vi overfor oss selv.

Fellesnevneren i de kritiske bidragene som er gjengitt her, er det en kan kalle *intervensjonskritikken*. Her er den sentrale påstanden at formalisering av forpliktelser (gjennom lovverket) og vitenskapeliggjøring av omsorg (gjennom profesjonene) bidrar til å undergrave tradisjonelle sosiale bånd. Statlige intervensjoner bidrar til å undergrave sivile fellesskap, og dermed de etiske normer som statlig omfordeling hviler på. Velferdsstaten bidrar dermed til å undergrave forutsetningene for sin egen eksistens.

I de nordiske landene kom de statskritiske impulsene i første rekke til syne gjennom det svenske *Socialstatsprosjektet* som

pågikk i Sverige i første del av 1990-årene. Her står Arvidsson, Berntson og Denciks bok *Modernisering och välfärd* (1994) fram som kanskje det tyngste teoretiske bidraget fra dette prosjektet, med en politisk/filosofisk moderniseringskritikk av den svenske velferdsstaten. I Norge har intervensjonskritikken i første rekke blitt fanget opp på politisk hold, og da som en del av partiet Høyres ideologiske kritikk av velferdsstaten. Men i de frivillige organisasjonene og blant forskere er det få spor av intervensjonskritikken.

Sivilsamfunns-tradisjonen bærer også i seg en *lokal* orientering, et fokus på lokale aktiviteter og frivillig deltakelse. I de nordiske landene økte myndighetenes interesse for lokale, frivillige aktiviteter fra rundt 1985, med økte bevilgninger til sammenslutningene som resultat. Sivilsamfunns-tradisjonen, som først slo igjennom hos oss i 1990-årene, ble således mer en katalysator for den lokale orienteringen. I 1992 bevilget Sosialdepartementet i Norge midler til forsøket med lokale *frivillighetssentraler*, en ordning som etterhvert ble permanent (Lorentzen, Andersen og Brekke, 1995). I 1997 presenterte regjeringen stortingsmeldingen *Om statens forhold til frivillige organisasjoner* (St. meld. nr. 27, 1996/97). Her kom det for første gang fram et helhetlig syn på statens forhold til organisasjonene:

Det er regjeringens syn at et aktivt og levende sivilsamfunn er en grunnleggende forutsetning for ytterligere utvikling av velferdssamfunnet. Frivillige organisasjoner er en viktig del av det sivile samfunn. Gjennom sitt store mangfold av aktiviteter knytter frivillige organisasjoner mennesker sammen i meningsbærende fellesskap.

Hovedbudskapet er her et statlig ønske om å stimulere det lokale, frivillige engasjementet i organisasjonene. Ved å løfte fram det lokale engasjementet, pekte regjeringen også på at topptunge organisasjoner med stort innslag av profesjonell arbeidskraft ikke nødvendigvis var egnet til å styrke den lokale arbeidet. Men noe statskritisk element er det, naturlig nok, vanskelig å finne i denne meldingen. Det er ikke organisasjonenes autonomi som blir understreket, men deres evne til å realisere offentlige mål.

Sivilsamfunns-forståelsen av sammenslutningene burde ideelt sett føre til en offentlig politikk som sikrer deres autonomi og egenart. I Norge synes snarere den motsatte tendensen å gjøre seg gjeldende. Der hvor lokale foreninger tidligere har fått være i fred og sysle med sine egne saker, blir de nå utsatt for nye forventninger om *medvirkning* fra statlige og ikke minst kommunale myndigheter. Ønsket om medvirkning bringer lokale foreninger inn i nye samarbeidsformer med kommunale myndigheter. Det er grunn til å stille seg tvilende til om slikt samarbeid vil styrke foreningenes selvstendighet og sivile preg.

Sosial integrasjon: forholdet mellom individ og kollektiv

Ovenfor har jeg gjort rede for hovedtrekkene i noen sentrale sektor forståelser av frivillige sammenslutninger. Kilden for nye sektorbetegnelser har ofte vært politiske ideer og impulser, som etterhvert har nedfelt seg som vitenskapelige begreper og tenkemåter. Til Norden har nye impulser vanligvis kommet fra de anglo-amerikanske landene. Når nye sektorbetegnelser tas i bruk hos oss, blir

de gjerne tilpasset nasjonale idéstrømninger. I vitenskapens verden blir politiske utgangspunkt gjerne destillert vekk, og begrepene blir gitt et tilsynelatende nøytralt innhold. Dermed blir også det normative utgangspunktet for sektor-betegnelsene borte.

Fraværet av teoretisk forankring gjør at en lett blir stående uten veiledning når en skal vurdere *fruktbarheten* av de ulike tilnæringsmåtene. Hvilke er fruktbare, og hva skal en legge vekt på når en skal vurdere dem som nyttige? Nedenfor har jeg forsøkt å trekke ut den *integrasjonsforståelsen* som tilnæringsmåtene bærer i seg. Jeg stiller spørsmål om hvilke forståelser av forholdet mellom det enkelte individ og det organiserte fellesskapet de ulike tilnæringsmåtene bygger på. Hva knytter den enkelte til kollektivet, og hva sikrer konformitet med fellesskapets normer? Framstillingen er ordnet som en drøfting av relasjonen mellom individ og gruppe.

Gaverelasjonen. Bærebjelken i den klassiske forståelsen av frivillig virke er de etiske og moralske forpliktelsene som springer ut av kristen nestekjærlighet. Her står kravet om medfølelse og barmhjertighet overfor fattige, syke, utstøtte og elendige sentralt. Tidligere ble det sett som en etisk forpliktelse å gi av sin tid, sin omsorg eller sine penger til den som var vanskelig stilt. Mottakeren av denne omsorgen hadde ingen andre retur-forpliktelser enn takknemligheten, og knapt nok det. For den gode handling henter ikke først og fremst sin belønning fra mottakeren, men fra religionen, og fra følelsen av å ha handlet i samsvar med etiske normer.

Fra et bytteperspektiv kan denne typen gode gjerninger sees som uttrykk for en ga-

verelasjon. Gaverelasjoner kjennetegnes ved at mottakeren ikke yter noe tilbake som i rimelig grad balanserer den gode gjerningen fra giveren. Relasjonen bærer dermed i seg en grunnleggende skjevhet, en ulikevekt som gjør det vanskelig å knytte en varig forbindelse. For den som bare tar i mot uten før eller senere å yte noe tilbake, vil komme i en ubehagelig takknemlighetsgjeld. Denne vil kunne sementere følelsen av å være elendig, utstøtt, fattig eller underlegen i forhold til giveren.

Den klassiske frivilligheten har altså et *individualistisk* preg. Den sterke fokuseringen på individuell ansvarsmoral gjør at betydningen av den konteksten som handlingen skjer innenfor, blir utydelig eller helt borte. Den frivillige organisasjonen er viktig som ideologisk referanseramme for den gode gjerningen, men i selve relasjonen mellom giver og mottaker er det først og fremst den frivilliges personlige egenskaper som er avgjørende.

Den frivillige, gode gjerning har blitt kritisert for å formidle en uønsket *veldedighet*. Når overklasse og borgerskap gir til de vanskelig stilte, kan de låse fast en sosial urettferdighet, dels ved å unnlate å rette oppmerksomheten mot elendighetens politiske rammebetingelser, og dermed opprettholde de ulikhetsskapende mekanismene. Dels kan frivilligheten bekrefte en strukturell ulikhet og forhindre at undertrykte gjør opprør mot de undertrykkende kreftene.

Kritikken av frivillige handlinger som veldedige må først og fremst sees som en politisk kritikk, reist av arbeiderbevegelsen og rettet mot kirkens sosiale arbeid. Her uttrykker »veldedighet« en uønsket klasserelasjon mellom giver og mottaker, et virke

som tilslører arbeiderklassens kamp mot politiske undertrykking. Som vitenskapelig term er det imidlertid vanskelig å gi velledigheten noe presist innhold. Spørsmålet her er om det finnes objektive kriterier som kan kategorisere en handling som veldedig, eller om det er den enkeltes sinnelag som er avgjørende.

Solidaritetsrelasjonen. Det klassiske frivillighets-paradigmet, slik den kommer til uttrykk gjennom humanitært og kirkelig velferds- og omsorgsarbeid, har fått svekket sin betydning gjennom store deler av dette århundret. En av forklaringene er utfordringen fra arbeiderbevegelsen, som med solidaritetsbegrepet utviklet en konkurrerende forståelse av uegennyttige handlinger. Denne kan kortfattet framstilles slik:

Den solidariske inngår i et fellesskap der alle er innstilt på å forsake noe for å få til et resultat for alle som er bedre enn det hver og en kunne oppnå for seg selv (Hechter 1987). Denne rasjonelle strategien har sitt motstykke i et kollektivt sinnelag, der hver og en er besjelet av et ønske om å stå »last og brast«, med de andre i fellesskapet. Et solidarisk sinnelag innebærer at man ikke trekker noe skille mellom seg selv og den andre – det eksisterer ikke annet enn et felles »vi« (Turner 1996). Slik går solidariteten ut over den individualiserte forståelsen av den gode gjerning, og trekker inn den *konteksten* som denne skjer innenfor.

I de skandinaviske land er solidaritetens historie nært knyttet til arbeiderbevegelsens framvekst (Christiansen 1997). »Solidaritet« var i første rekke en relasjon mellom individ og arbeiderbevegelsens organisasjoner, og en solidarisk handling var enten rettet mot, eller begrunnet i hensynet

til de andre i fellesskapet. Skillet mellom solidariske og veldedige handlinger gjorde det mulig å skille ut en type frivillig innsats som mer høyverdig enn andre. På denne måten fikk arbeiderbevegelsens syke- og begravelsskasser, fattighjelp og andre hjelpeordninger større legitimitet enn kirkelige og humanitære ordninger.

Forskjellene mellom en frivillig- og en solidaritetsrelasjon ligger med andre ord ikke i handlingens innhold, men i den ideologiske *konteksten* som handlingen fortolkes ut fra. Arbeiderbevegelsens hegemoniske bruk av solidaritetsbegrepet har hindret mange, også forskerne, i å undersøke om arbeidet i frivillige organisasjoner, menigheter og foreninger faktisk har sprunget ut av solidaritets-sinnelag, eller om dette har vært uttrykk for en individualiserende barmhjertighetstankegang.

Rundt 1970 skjer det i Norge et interessant politisk skifte i Arbeiderpartiets politiske retorikk. Forståelsen av »solidaritet« ble da løftet opp, fra forholdet mellom individ og arbeiderbevegelse til relasjonen mellom velferdsstat og individ. En statlig, solidarisk politikk ble her beskrevet som en *likhetsskapende* politikk, med utjevning av ulikheter i levekår som operasjonalisering av solidariteten:

Utjæmningspolitikken må *bygge på solidaritet* både overfor enkeltmennesker og fellesskapet. En slik solidaritet er av avgjørende betydning for hvor fort og hvor langt utjæmningspolitikken kan føres. Et samfunn hvor solidaritet og likeverd føles naturlig og riktig vil romme krefter som i seg selv motivirer tendenser til maktkonsentrasjon og privilegier for enkeltpersoner og grupper (St.meld nr. 75 1976-1977, s. 39).

Med dette grepet flytter Arbeiderpartiet

solidaritetsens ytringer fra det sivile samfunn og inn i statsapparatet. Etter hvert fanger også velferdsforskerne opp denne retorikken, der det settes likhetstegn mellom solidaritet og offentlige løsninger (Grund 1985, Martinussen 1988, Kolberg 1988:54). Men dette grepet aktualiserer Wolfes kritikk; for hvordan er det mulig å føle seg forpliktet overfor staten? Eller overfor mennesker en aldri møter? I den statformidlete solidariteten mangler altså vilkårene for vedlikehold av et solidarisk sinnelag, noe som kan forklare uvilje mot å betale det koster å opprettholde velferdsordningene.

I nyere tid er *empowerment-tradisjonen* det tydeligste uttrykket for solidariske relasjoner; ønsker om å overskride de individualiserende trekkene som forholdet mellom klient og behandler fører med seg, og ønsker om å stå sammen med andre i samme livssituasjon. Denne tradisjonen ble ikke absorbert av velferdsstaten, men, slik jeg viste ovenfor, av velferdsstatens profesjoner. Viljen til å stå sammen med likestilte ble transformert fra en politisk strategi til en behandlingsteknikk, og mistet dermed sin politiske kraft.

Demokrati-relasjonen. Folkebevegelsesepoken brakte med seg en sterk vektlegging av demokratiet som et relasjon mellom individ og sammenslutning. Den enkeltes tilknytning var definert gjennom hans/hennes demokratiske rettigheter, som igjen var knyttet til retten til å fremme meningsytringer, delta i diskusjoner, delta ved valg på tillitsmenn, og eventuelt til å påta seg verv i organisasjonen.

Når sammenslutninger forstås som interessegrupper, blir demokrati-aspektet spesielt framhevet. For å oppnå tyngde som pressgruppe overfor staten, er medlemstallet viktig. For at kravene skal ha legitimitet, er

det avgjørende at de har framkommet gjennom demokratiske prosesser. Men demokrati-forventningene inneholder ingen spesiell vektlegging av det *lokale* nivået. Heller ikke har det vært noen uttalt forventning om lokale foreningers rolle.

I nyere frivillighetsforskning er det blitt reist tvil om de frivillige sammenslutningene faktisk er så demokratiske som de burde være (Selle 1995). Det kan tenkes at ansatte fagfolk øker sin innflytelse, at nasjonalledets kontakt med lokallagene svekkes, og at en stadig større andel av medlemmene er passive. Dersom dette er gjennomgående trender, er det uttrykk for sammenslutningene på en grunnleggende måte er i ferd med å endre sitt forhold til det deltakende individet. En slik utvikling kan bidra til å tømme de demokratiske prosessene for meningsfullt innhold, og dermed også svekke interessen for medlemmenes deltakelse i beslutningsprosessene.

Den sterke fokuseringen på sammenslutninger som demokratiske, kan ha bidratt til å svekke dem som lokale fellesskap. Statens sentralisering av kontakten med organisasjonene har tatt oppmerksomheten bort fra de lokale aktivitetene. Politikk og tiltak blir iverksatt fra sentralt hold. Lokale prosjekter har til tider levd sitt eget liv, frikoplet fra den nasjonale organisasjonen. Forståelsen av lokale foreninger som kollektive, solidariske fellesskap har vært fraværende.

Statlige ønsker om å styrke det lokale organisasjonslivet treffer derfor organisasjoner på et ømt punkt. For mange vil det innebære en omlegging av virksomheten, der nasjonale sekretariater må bygges ned, og den lokale innsatsen må styrkes.

Kunderelasjonen. Med »kunderelasjon«

menes her at forholdet mellom organisasjon og individ sees som et kjøp/salgforhold, der organisasjonen formidler varer eller tjenester til kundene, som enten er medlemmer eller tilfeldige kjøpere. Slik det er beskrevet betoner nonprofit-paradigmet sammenslutningene som produsenter, med en særegen rasjonalitet som skiller dem fra både stat og marked. For kunder og medlemmer kan nonprofit-produksjon være gunstig under nærmere angitte betingelser.

En rekke sammenslutninger har de siste årene fått øynene opp for at medlemsmassen også utgjør et *marked*, en gruppe lojale tilhengere hvis bånd til organisasjonen kan styrkes ved at de tilbys produkter til gunstige priser.

Samtidig kan en trekke til seg nye medlemmer, som primært er ute etter de økonomiske fordelene. Ved å kombinere ideologiske og økonomiske begrunnelser, kan medlemsmassen styrkes ut over det som ellers hadde vært mulig.

Men kombinasjonen av ideologisk og økonomisk motiverte medlemsskap kan skape store problemer for denne typen sammenslutninger. For mens ideologisk motiverte medlemmer gjerne vil delta aktivt i drift og demokrati, forblir de økonomisk motiverte medlemmene gjerne passive, uten interesse for annet enn de økonomiske godene. Det kan da oppstå en motsetning mellom de forretningsmessige og de ideologiske sidene ved organisasjonens drift, som kan være vanskelig å forene (Oppdalshei 1998).

Spesielt innen idretten utfordres frivillige sammenslutninger idag av markedsbaserte tilbud, der folk kjøper idrettstjenester som en vare på et marked. Denne utviklingen skjer samtidig med at mange har vanske-

lig for å holde medlemstall og frivillig innsats oppe. For å møte trusselen fra markedet, er det fristende å legge til rette for ordinære kjøp av tjenester, også fra de tradisjonelt frivillige organisasjonene. Dersom denne utviklingen fortsetter, må forskerne etterhvert revurdere sine oppfatninger av innholdet i frivillig sektor.

Tilhørighetsrelasjonen. Sivilsamfunns-tradisjonen har revitalisert den klassiske, durkheimianske forståelsen av forholdet mellom individ og fellesskap som normstyrt. Sammenslutningen er bærer av kollektivt utviklede normer som pålegger individet kollektive forpliktelser og atferdsregulerende regler. Forholdet mellom individ og organisasjon er dialektisk; Fellesskapet pålegger individet bestemte handlinger, og gjenom å utføre disse bekrefter individet fellesskapets eksistens.

Bak revitaliseringen av dette perspektivet kan en spore en politisk uro over en samfunnsutvikling som øker tallet på marginelle og svakt integrerte individer, og hvor tallet på psykiske lidelser, angst, ensomhet, selvmord og kriminalitet er økende. Spørsmålet er om forståelsene av sivilsamfunnets evne til å skape tilhørighet bygger på idealiserte forestillinger om fortiden, med svak forankring i virkelighetens verden. For dem som har tro på de sivile båndenes styrke har Putnams (1993) studie fra Italia gitt ny næring. Men Putnams analyse mangler empiriske data om de båndene som knytter individet til de sivile fellesskapene. En forutsetning for integrasjon må være at medlemmer deltar aktivt i organisasjonens virke. Det er det ikke hos Putnam.

Avslutning

Ovenfor har jeg forsøkt å vise at de vitenskapelige tilnærmingene til det som gjerne omtales som »frivillige organisasjoner« ofte springer ut av politiske ideer. Begreper og tilnærminger har ofte et normativt fundament, men dette blir utydelig eller helt borte i vitenskapelige drøftinger. Skiftende og uklare begreper gjør det vanskelig å bygge opp mer sammenfattende teoretiske tilnærminger til feltet.

Hva slags forståelse av integrasjon er bygd inn i den ulike tilnærmingene? Som et utgangspunkt kan en trekke et skille mellom to integrasjonsmåter. For det første atferd som er *normstyrt*, dvs. der kollektivet pålegger individet å handle på bestemte måter. Sosiologisk inspirerte bidrag med inspirasjon fra Durkheim og Tönnies har ofte sitt utgangspunkt i tilhørighet til det Walzer (1998) kaller *ufrivillige* organisasjoner, dvs. familie, klasse, lokal- og kirkesamfunn som man er født inn i. I kraft av sitt verdigrunnlag og sine kulturelle standarder har disse fellesskapene en formende innvirkning på individets normdannning. Individet kan delvis frigjøre seg fra normene, men kan aldri helt frikople seg fra fellesskapene. Klassisk normsosiologi har dermed et deterministisk element i seg; bare ved å bli en annen kan en frigjøre seg fra de internaliserte normene.

Sosial integrasjon kan også være resultat av *rasjonelle valg*. Det innebærer at individet overveier fordeler og ulemper, og velger medlemskap når fordelene ansees som større enn ulempene.

Både frivillighets-, solidaritets- og empowerment perspektivet bygger på ideer om normintegrasjon, og sammenslutninger som

kollektive kontrollører av deltakerne atferd. Men solidaritets- og empowerment perspektivet appellerer ikke bare til sinnelag; kollektiv organisering i begge disse tradisjonene framstår også som en rasjonell strategi, den fellesskap med de andre er den eneste farbare vei for den som ønsker å forbedre sin stilling. Her kan en skimte konturene av et grunnleggende dilemma for frivillig organisering: Kan individuell deltakelse i frivillige sammenslutninger la seg forklare som resultat av normintegrasjon og rasjonelt valg *samtidig*? Etter mitt syn er svaret nei – den som har internalisert det kollektive fellesskapets atferdsnormer er i en forstand en »ufrivillig«, for man kan ikke velge bort en internaliserte norm. Motsatt vil den som rasjonelt velger et medlemskap primært være underlagt formelle normer, og vil, alt annet uforandret, kunne velge seg bort fra sammenslutningen.

Kundeperspektivet, slik en finner det i den økonomiske nonprofit-tradisjonen, inneholder den mest rendyrkede forståelsene av deltakelse (kjøp) som rasjonelt valg. Her er den normative integrasjonen fraværende, den enkelte velger den frivillige løsningen fordi denne har visse fortrinn framfor andre. Om fortrinnene ikke finnes eller blir borte, kan det være rasjonelt å se seg om etter andre løsninger.

Denne brytningen mellom en sosiologisk normforståelse og en økonomisk valg-forståelse av integrasjon i frivillige sammenslutninger peker mot brytningen mellom en tradisjonell måte å forklare deltakelse på, og en moderne. Den første er forankret i sosiologiens teorier om normintegrasjon, med historiske røtter tilbake til siste halvdel av forrige århundre. Den andre henter sin in-

spirasjon fra liberal teori og nyere oppfatninger av det multikulturelle samfunn. Brytningen mellom de to måtene å fortolke organisasjonene på reflekterer den mer grunnleggende striden mellom økonomisk rasjonalisme og kollektivism som kan gjenfinnes innenfor flere andre pågående politiske og vitenskapelige diskusjoner.

Denne diskusjonen har også et empirisk aspekt: I hvilken grad føler folk seg forpliktet til å stille opp som frivillige? Er medlemskap styrt av rasjonelle overveielser, eller er det tradisjoner, følelser og kulturelle forestillinger som styrer valgene? Slike, og lignende spørsmål har frivillighets-forskere i liten grad gitt svar på.

Summary *Normative Approaches to Civil Associations*

Between the sectors “state” “market” and “family” one can observe a multitude of associations: labor unions, voluntary associations, self-help groups, cooperative associations, political parties, interest groups, neighborhood associations and so on. My issue is the scientific approach to these associations. When social scientists describe groups of associations, they usually depart from basic properties such as “voluntary”, “nonprofit”, “non-governmental” “ideal”, “civil” or the like. The reason for preferring one sector concept to another rarely lies within the research itself, but is rooted in political and cultural values outside the world of science. Through time, opinions of what associations are good for change, and new paradigms are reflected into research as concepts and understandings. The first intention behind the article is to present some dominating approaches that have the above-

mentioned associations as their object, and to show to how they are rooted in the political/normative ideas of their time.

The second intention is to clarify the understanding of *integration* that is woven into these approaches. Here, one can make a distinction between relations between the individual and the collective based upon gifts, democracy, solidarity, trade and social integration. One can make a distinction between approaches that imply an *involuntary integration*, that is, membership in “natural” units like church, neighborhood, family, class and cultural associations, and those that assume *voluntary integration*, with chosen participation. An empirical but unanswered question is whether there is a shift from involuntary to voluntary membership in modern society. What might the consequences be of such a shift for social integration?

Referanser:

- Almás, Reidar (1980), *Nye organisasjonsformer i jordbruket*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Anderson, Joan M: (1996), »Empowering Patients: Issues and Strategies«. *Social Science and Medicine*, vol. 43, 5, s. 697-705.
- Anderson, Perry (1976), »The Antinomies of Antonio Gramsci«. *New Left Review*, no. 100, s. 1-81.
- Arvidsson, Håkan, Lennart Berntson og Lars Denick (1994), *Modernisering och välfärd. - Om stat, individ och sivilt samhälle i Sverige*. Stockholm: City University Press.
- Berger, Peter L. og Richard John Neuhaus (1977), *To Empower People - The Role of Mediating Structures in Public Policy*. Washington DC: The AEI Press.
- Berger, Peter L. og Richard John Neuhaus (1996), *To Empower People - from State to Civil Society*. Washington DC: The AEI Press.
- Beveridge, William og A.H. Wells (1949), *The Evidence for Voluntary Action*. London: George Allen & Unwin.
- Blennberger, Erik (1993), »Begrepp och modeller«. I SOU 1993:83: *Frivilligt socialt arbete*.
- Christiansen, Niels Finn (1997), »Solidaritetsens historie«. *Dansk Sociologi*, nr. 1, 8 årg, s. 9-18.
- Cohen, Joshua og Joel Rogers (1995), *Associations and Democracy*. London: Verso
- Cohen, Jean L. og Andrew Arato (1992), *Civil Society and Political Theory*. Cambridge, Mass: The MIT Press.
- Egeberg, Morten, Johan P. Olsen og Harald Sætren (1978), »Organisasjonssamfunnet og den segmenterte stat«. I: Johan P. Olsen (red), *Politisk organisering*. Oslo: Universitetsforlaget
- Etzioni, Amitai (1988), *The Moral Dimension. Towards a New Economics*. New York: The Free Press.
- Etzioni, Amitai (1993), *The Spirit of Community. Rights, Responsibilities and the Communitarian Agenda*. New York: Crown Publishers Inc.
- Evang, Karl (1966), *Frivillige organisasjoners arbeid i forhold til offentlig helsearbeid*. Foredrag ved Norske Kvinners Sanitetsforenings årsmøte, 16. juni 1966.
- Evers, Adalbert og Helmut Wintersberger (1988), *Shifts in the Welfare Mix*. Wien: Europäisches Zentrum für Ausbildung und Forschung.
- Gladstone, F.J. (1979), *Voluntary Action in a Changing World*. London: Bedford Square Press.
- Grund, Jan (1985): *Velferdsstat i motvind*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Habermann, Ulla (1987), *Det tredje netværk. Grundbok om frivilligt socialt arbejde*. København: Akademisk forlag.
- Hall, Peter Dobkin (1982), »Philanthropy as Investment«. *History of Education Quarterly*, Vol. 22 (1982) s. 185 - 191.
- Hall, Peter Dobkin (1987), »Historical Overview of the Private Nonprofit Sector«. Powell (ed), *The Nonprofit Sector*. Yale: Yale University Press.
- Hall, Peter Dobkin (1992), *Inventing the Nonprofit Sector and Other Essays*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Hansmann, Henry (1987), »Economic Theories of Nonprofit Organization«. Powell(ed): *The Nonprofit Sector*, s. 27 - 41. Yale: Yale University Press.
- Hatch, Stephen (1980), *Outside the State. Voluntary Organisations in Three English Towns*. London: Croom Helm.
- Hechter, Michael (1987), *Principles of Group Solidarity*. Berkeley: University of California Press.
- Heintze, Rolf G. (1986), *Neue Subsidiarität: Leitidee für eine zukunftsige Sozialpolitik?* Berlin: Westdeutscher Verlag.
- Hendler, Reinhard (1984), *Selbstverwaltung als Ordnungsprinzip*. Berlin: Carl Heymanns Verlag.
- Heløe, Leif Arne (1982), »Samarbeid mellom offentlige myndigheter og frivillige organisasjoner i eldreomsorg - et sosialpolitisk perspektiv på årene framover«. I: *Samarbeid mellom offentlige myndigheter og frivillige organisasjoner i eldreomsorg*. Rådet for eldreomsorg, rapport 1982:2.
- Independent Sector (1987), *Academic Centers and Research Institutes Focusing on the Study of Philanthropy, Voluntarism and Not-for-profit activity - a Progress Report*. Washington DC: Inde-

- pendent Sector.
- James, Estelle (1989), *The Nonprofit Sector in International Perspective*. Oxford: Oxford University Press.
- Keane, John (ed.) (1988), *Civil Society and the State*. London: Verso.
- Kramer, Ralph, Willem Mellief, Håkon Lorentzen og Sergio Pasquinelli (1993), *Privatization in four European Countries*. San Francisco: M.E. Sharpe.
- Kramer, Ralph M. (1981), *Voluntary Agencies in the Welfare State*. Berkeley: University of California Press, 1981.
- Kolberg, Jon Eivind (1983), *Farvel til velferdsstaten?* Oslo: Cappelen
- Lingås, Lars Gunnar (red) (1973), *Myten om velferdsstaten: Søkelys på norsk sosialpolitikk*. Oslo: Pax.
- Lorentzen, Håkon (1994), *Frivillighetens integrasjon*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Lorentzen, Håkon, Rolf Andersen og Jan Paul Brekke (1995), *Ansvar for andre*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Lundberg, Craig L. (1975), »Organization Change in the Third sector«. *Public Administration Review*, vol. 35, s. 472-77.
- Luxton, Peter (1990), *Charity Fund-raising and the Public Interest. An Anglo-American Legal Perspective*. Aldershot: Gower.
- Løchen, Yngvar (1991), »Med skepsis og idealisme: Hvordan jeg ble sosiolog«. *Tidsskrift for Samfunnsforskning*, s. 161-164.
- Løvlie, Lars (1996), »Etikken mellom kommunitarisme og universalisme«. *Utbildning och demokrati*, vol. 5, nr. 1, s. 9-30.
- Macadam, Elisabeth (1934), *The New Philanthropy. A Study of the Relations between the Statutory and Voluntary Social Services*. London: Allen Unwin.
- Martinussen, Willy (1988), *Solidaritetsens grenser*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Mathiesen, Thomas (1971) *Det uferdige*. Oslo: Pax Forlag.
- McGill, Michael E. and Leland M. Wooten (1975), »Management in the Third Sector«. *Public Administration Review*, 35,5, s. 444-455.
- Mess, Henry A. (1948), *Voluntary Social Services since 1918*. London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co.
- Nordby, Trond (1995), »Norwegian Corporatism - With Emphasis on Recent Years« Developments.« I Nordby, Trond, Håkon Lorentzen og Michele Micheletti: *Who Governs whom? State and Organisations in Modern Societies*. Oslo: Institutt for samfunnsforskning, rapport nr. 7.
- Nutt, Paul C. and Robert W. Backhoff (1992), *Strategic Management of Public and Third sector Organizations*. San Fransisco: Jossey Bass.
- Offe, Claus og Rolf G. Heinze (1986), *Am Arbeitsmarkt vorbei. Sozialökonomische Faktoren einer Reorganisation »haushaltliche« Wohlfahrtsproduktion*. Paper, Universitetet i Bielefeld.
- Olsen, Johan P. (1978), »Folkestyre, byråkrati og korporatisme«. I: Johan P. Olsen (red), *Politisk organisering*. Oslo: Universitetsforlaget
- Olsen, Johan P. (1980), *Aksjoner og demokrati*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Oppdalshei, Ole Alexander (1998), *Medlemmer som marked. Norges Automobilforbund som forening og forretning*. Oslo: Institutt for Samfunnsforskning, rapport nr. 6.
- Pelczynski, Z.A.(ed) (1984), *The State and Civil Society*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Poindexter, Georgette C (1996), »Legal Empowerment of the Neighborhood«. *Urban Studies*, vol. 33, s. 1821-1829.
- Putnam, Robert D. (1993), *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy*. Princetown: Princetown University Press.
- Ramsøy, Odd (red) (1971), *På livet... Fra filleproletariatet i Oslo*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Rasmussen, David (ed): *Universalism vs. Communitarism. Contemporary Debates in Ethics*. Cambridge, Mass: MIT Press.
- Riessman, Frank (1984), »The New Consumer Revolution: From Protection to Empowerment«. *Social Policy*, vol. 15, s. 2-3.
- Røkholt, P.O. (1984), *Kooperativt særpreg - en teoretisk tilnærming*. Ås: Institutt for Landbruksøkonomi, Norges Landbrukshøgskole.
- Salamon, Lester M. (1987), »Of Market Failure, Voluntary Failure and Third-Party Government: Toward a Theory of Government-Nonprofit

- Relations in the Modern Welfare State«. *Journal of Voluntary Action Research* 16:29-49.
- Selle, Per (1990), *Fylkes- og krinsnivået i organisasjonssamfunnet*. Bergen: Tano.
- Selle, Per og Bjarne Øymyr (1995), *Frivillig organisering og demokrati*. Oslo: Det norske Samlaget.
- Seip, Anne Lise (1984), *Sosialhjelpsstaten blir til. Norsk sosialpolitikk 1740-1920*. Oslo: Gyldendal.
- Seip, Anne Lise (1991), »Velferdskommunen og velferdstrekanten - et tilbakeblikk«. I: Anne-Hilde Nagel: *Velferdskommunen. Kommunens rolle i utviklingen av velferdsstaten*. Bergen: Alma Mater.
- Sjöberg, Marja Taussi og Tinne Vammen (red), *På tröskeln till välfärden*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Stortingsmelding nr. 27, 1996/97: *Om statens forhold til frivillige organisasjoner*.
- Taylor, Charles (1975), *Hegel*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Turner, Ralph (1996), »The Moral Issues in Collective behavior and Collective Action«. *Mobilization*, vol. 1,1, s. 1-15.
- Walzer, Michael (1997), »Pluralism and Social Democracy«. *Dissent*, Winter 1998. s. 47-53.
- Weisbrod, Burton A. (1977), *The Voluntary Non-profit Sector, an Economic Analysis*. Lexington, Mass.: D.C. Heath.
- Weisbrod, Burton A. (1988), *The Nonprofit Economy*. London: Harvard University Press.
- Weisbrod, Burton A. (1991), »Tax-policy towards Non-Profit Organisations: an Eleven-Country Survey«, *Voluntas* 2, (1): 3-25.
- Young, Dennis R., Robert M. Hollister and Virginia Hodgkinson (1993), *Governing, Leading and Managing Nonprofit Organizations*. Washington DC: Independent Sector.
- Zippay, Allison (1995), »The Politics of Empowerment«. *Social Work*, vol. 40, s. 263-267.